

WIKTOR RABCZUK¹

Singapur – azjatycki model wielokulturowości

„We, the citizens of Singapore, pledge ourselves as one united people, regardless of race, language or religion, to build a democratic society based on justice and equality so as to achieve happiness, prosperity and progress for our nation” – The National Pledge².

Źródło: F. Bretault, *Singapour au pluriel*. Pobrane z: <https://singapouraupluriel.wordpress.com/page/6/>.

¹ Wiktor Rabczuk, PEDAGOGIUM Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie, Polska, rabczukpl@poczta.onet.pl.

² National Pledge. Pobrane z: Singapore Infopedia: [http://www.eresources.nlb.gov.sg/infope-
dia/articles/SIP_84_2004-12-13.html](http://www.eresources.nlb.gov.sg/infope-
dia/articles/SIP_84_2004-12-13.html). Ślubowanie składane w szkołach, w święta narodowe oraz w wojsku. Ma również wersję językową chińską, tamilską i malajską.

STRESZCZENIE

Celem autora była próba znalezienia odpowiedzi na pytanie „Jakie działania podejmują władze w celu zarządzania wielokulturowością miasta-państwa położonego na skrzyżowaniu trzech stref kulturowych: chińskiej, indyjskiej i islamskiej i które wyróżnia się wyjątkową mozaiką religii, wyznań, wierzeń, światopoglądów, grup etnicznych i językowych? W jakim stopniu poczynania władz państwowych oddziałują na zachowania społeczne obywateli i ich mentalność?”. Autor, posługując się analizą dokumentów, zwłaszcza aktów prawnych, omawia kolejno: kwestie demograficzne, ze szczególnym uwzględnieniem polityki pozytywnej dyskryminacji wobec autochtonicznej ludności Singapuru – Malajów; pluralizm religijny i świeckość państwa promującego harmonię religijną; działalność organizacji pozarządowych na rzecz dialogu międzyreligijnego; przykłady reakcji społecznych i czynników oficjalnych na postawy i wypowiedzi zagrażające harmonii religijnej; politykę lingwistyczną określoną jako multilingwizm, ze zwróceniem uwagi na rolę języka *singlish*, który staje się atrybutem tożsamości singapurskiej; wartości, jakie szkoła wpaja uczniom, aby żyć wspólnie i budować społeczeństwo inkluzyjne. W konkluzji autor stwierdza, że wielokulturowość – w warunkach Singapuru – staje się zjawiskiem społecznie funkcjonalnym, przyczyniając się do budowania społeczeństwa inkluzyjnego, a tym samym do jego pomyślnego rozwoju, ekonomicznego, społecznego i kulturalnego. Wobec kryzysu idei wielokulturowości w Europie, autor zachęca badaczy do większego zainteresowania się pozytywnymi doświadczeniami krajów spoza zachodnioeuropejskich kręgów kulturowych.

Słowa kluczowe:

Singapur, wielokulturowość, model, laickość, harmonia religijna, multilingwizm, funkcjonalność

ABSTRACT

The author aims at answering the question: “What activities do the authorities undertake to manage the multiculturalism of the city-state which is situated at the intersection of three cultural spheres (the Chinese, Indian and Islamic) and which constitutes a unique mosaic of religions, denominations, beliefs, ideologies, ethnic and language groups? To what extent do the undertakings of state authorities affect social behaviour of citizens and their mentality?”. Using the document analysis (especially of legal acts), the author discusses: demographical issues, with special regard to the policy of positive discrimination towards autochthonous population of Singapore – Malaysians; religious pluralism and secularity of the state which promotes religious harmony; some examples of reactions of the society and

officials to the attitudes and statements posing threat to religious harmony; the linguistic policy called multilingualism (with special focus on the role of Singlish – the language which is becoming an attribute of the Singapore identity); the values which school implants in learners so that they could live together and build inclusive society. The author concludes that – in the conditions of Singapore – multiculturalism is becoming a socially functional phenomenon, which enhances the construction of inclusive society and its successful economic, social and cultural development. In the face of the European crisis of multiculturalism, the author encourages researchers to pay more attention to the positive experiences of the countries which do not belong to the European cultural circles.

Keywords:

Singapore, multiculturalism, model, laicism, religious harmony, multilingualism, functionality

1. WPROWADZENIE

Sześć uniwersytetów singapurskich regularnie pojawia się na liście rankingowej wśród 50 najlepszych w świecie. National University of Singapore (NUS) plasuje się na drugim miejscu w Azji według Asia University Rankings 2015, a na dwunastym według QS World University Ranking 2015–2016. Singapur znajduje się też od lat w czołówce krajów w badaniach PISA. Nazywany Szwajcarią Azji zajmuje trzecie miejsce w świecie pod względem wielkości PKB per capita. Ważne i trudne zadania, jakie stanęły przed władzami z chwilą uzyskania niepodległości w 1965 r. zostały pomyślnie rozwiązane. Świadczą o tym m.in. sukcesy w sferze socjalnej: wzrost poziomu życia, relatywnie wysokie płace pracowników, budownictwo komunalne, brak bezrobocia, bezpieczeństwo, jak również osiągnięcia w sferze budowania spójności społecznej i kreowania świadomości narodowej, która jest czymś więcej niż amalgamatem etniczności. Dzieje się to jednak pewnym kosztem: państwo-miasto jest rządzone na zasadach nieliberalnej demokracji (Michalak, 2015; Ochwat, 2016). Singapur, emblematyczne państwo-miasto międzynarodowego kapitalizmu i liberalnej globalizacji, zмага się również z poważnymi problemami: spadkiem dzietności i masową (acz niezbędną) imigracją tolerowaną w coraz mniejszym stopniu, szczupłością terytorium, rozrastającą się infrastrukturą.

Sukcesy ekonomiczne, rosnącą rolę w regionie Azji Południowo-Wschodniej oraz znakomite osiągnięcia systemu szkolnego i uniwersyteckiego Singapur zawdzięcza w ogromnej mierze oryginalnemu modelowi społecznemu, którego

konstytutywnym elementem jest respektowanie wielokulturowości: uznanie istnienia, w ramach jednego państwa, jednego narodu, występowania odrębnych wspólnot religijnych, lingwistycznych, etnicznych i kulturowych, a także afirmacja ich prawa do istnienia i rozwoju dzięki ustanowieniu takiego typu relacji, które poszerzają kontakty między kulturami bez szkody dla ich specyfiki i tożsamości. Respektowaniu wielokulturowości towarzyszy stosowny porządek normatywny i instytucjonalny, który przekłada się na określone działania w sferze polityki religijnej, lingwistycznej i edukacyjnej. Takie podejście sprawia, że wielokulturowość staje się zjawiskiem społecznie funkcjonalnym, przyczyniając się do spójności społecznej i rozwoju ekonomicznego kraju.

Jakie konkretne mechanizmy uruchamiają władze w celu zarządzania (tak pojmowaną) wielokulturowością państwa-miasta, położonego na skrzyżowaniu trzech stref kulturowych: chińskiej, indyjskiej i islamskiej i które wyróżnia się wyjątkową mozaiką religii, wyznań, wierzeń ludowych, światopoglądów, grup etnicznych i językowych? W jakim stopniu poczynania władz państwowych oddziałują na zachowania społeczne obywateli i ich mentalność?

2. POPULACJA

Singapur z blisko 6 mln mieszkańców, pod względem gęstości zaludnienia w świecie, tj. liczby mieszkańców przypadających na 1 km², znajduje się na drugim miejscu, po Księstwie Monaco. Chińczycy stanowią 74,3% populacji; Malajowie – 13,4%; Hindusi – 9%; pozostali – pochodzący z różnych krajów – 3,3%. Potomków Brytyjczyków i innych Europejczyków, mających obywatelstwo singapurskie, jest ok. 10 tys.

Należy podkreślić, że obecnie znaczną część populacji Singapuru stanowią imigranci, często niemający związków etnicznych z ludnością miejscową. W 2017 r. przebywało tam 5,6 mln mieszkańców, w tym 3,4 mln obywateli (60,7%), 526 tys. rezydentów stałych (z wizą pobytową) i 1.6 mln rezydentów (z wizą na czas określony), zatem blisko 40% populacji Singapuru to obcokrajowcy, podczas gdy w 1990 r. stanowili oni niespełna 14% mieszkańców³.

Pierwsza znacząca fala imigrantów chińskich przybyła do Singapuru w latach 20. i 30. XIX w. z Półwyspu Malajskiego, na którym od stuleci współżyli

---

³ Singapore Department of Statistics (DOS). *Population and Population Structure*. Pobrane z: <https://www.singstat.gov.sg/statistics/latest-data#16> (12.02.2018).

z ludnością lokalną. Dzięki swemu wielokulturowemu obyciu byli znakomitymi pośrednikami między różnymi wspólnotami. Sieci tradycyjnych kontaktów handlowych obejmujące całe Morze Południowochińskie zapewniły im w Singapurze w latach 70. XIX w. wiodącą pozycję w handlu morskim; przybywali również z Chin imigranci zarobkowi, pracując jako kulisi na plantacjach, rykszarze lub wykonując inne posługi. Chińczycy stanowili już w tym czasie 2/3 populacji wyspy. W kolejnych dekadach migranci pochodzili głównie z południowych prowincji Chin, należeli jednak do odrębnych wspólnot: posługiwali się własnym dialektem, kultywowali swoje tradycje, mieli predylekcje do określonych zawodów, a nawet tworzyli odrębne tajne stowarzyszenia. Współcześnie obywatele chińscy w Singapurze nadal posługują się różnymi dialektami, a pamięć migracyjnej przeszłości minionych pokoleń jest wśród nich wciąż żywa. Chińczycy dominują w sferze polityki, handlu regionalnym i międzynarodowym. W wyniku metyzacji (XV–VII w.), głównie chińsko-malajskiej, powstała kategoria populacji zwana Parakanan, mająca własną kulturę i własny dialekt.

O dawnym związku Hindusów z wyspą świadczy nazwa „Singapur”, datowana na XIII w., która w sanskrycie znaczy „miasto lwa”. W latach 1824–1867 Singapur podlegał administracyjnie East India Company w Kalkucie. Gdy w 1867 r. stał się kolonią korony angielskiej, nasiliła się imigracja Hindusów: początkowo byli to imigranci zarobkowi, z czasem pojawili się duchowni, bogaci kupcy, pariasi oraz sprowadzeni z Indii więźniowie odsiadujący wyroki. W ten sposób niejako odtwarzali całą strukturę społeczną i religijną Indii. W 1942 r. to m.in. hinduskie oddziały broniły wyspy przed japońską agresją. Współcześnie wspólnota hinduska, jest najlepiej wykształconym i najbogatszym komponentem singapurskiej populacji; Hindusi zajmują uprzywilejowaną pozycję w zawodach prawniczych, szkolnictwie i dyplomacji; uczestniczą aktywnie w życiu politycznym, pełniąc funkcje rządowe i parlamentarne.

Malajowie stanowią zróżnicowaną grupę etniczną mieszkającą w kilku państwach Azji Południowo-Wschodniej: Malezji, Indonezji, Tajlandii, Brunei. Brytyjczycy po zniesieniu podporządkowania Malezji i Singapuru Kompanii powołali do życia nowe struktury zarządzania kolonialnego. Nie włączali jednak rdzennej ludności malajskiej w swoją działalność, preferując Hindusów i Chińczyków. Malajowie zamieszkiwali głównie tereny wiejskie, a ich edukacja przez długi czas ograniczała się do szkół koranicznych, uniemożliwiając im awans społeczny. Współcześnie często podejmują prace w szkolnictwie, policji, telekomunikacji, pełnią funkcje duchowne oraz uczestniczą w życiu politycznym kraju, dzięki znaczącej reprezentacji w parlamencie i rządzie (Swee-Hock, 2012; Skowron-Nalborczyk, 2009).

3. SZCZEGÓLNY STATUS PRAWNY MALAJÓW

Prawie wszyscy Malajowie Singapuru są wyznawcami islamu. Konstytucja kraju⁴ obliguje rząd do uznania szczególnej sytuacji Malajów, którzy są ludnością autochtoniczną Singapuru i w konsekwencji do ich ochrony, wsparcia i promowania ich edukacji, interesów politycznych, ekonomicznych, socjalnych, kulturalnych i religijnych, jak również języka malajskiego. Malajowie należą wciąż jeszcze do najuboższych obywateli Singapuru, najgorzej wykształconych i narażonych na ryzyko marginalizacji. Rząd podejmuje więc szereg specyficznych działań. Przykładem może być dbałość o poziom nauczania w podstawowych prywatnych szkołach koranicznych, do których Malajowie tradycyjnie posyłają swoje dzieci: obowiązuje wymóg realizowania takiego programu (pod groźbą cofnięcia subwencji), który umożliwi uczniom kontynuowanie nauki w średnim szkolnictwie publicznym, zwiększając tym samym ich szanse na pomyślną integrację społeczno-ekonomiczną.

W Singapurze funkcjonuje kilkadziesiąt szkół muzułmańskich. Ministerstwo Rozwoju Socjalnego, któremu podlegają również sprawy islamskie, współpracuje ze słynnym kairskim uniwersytetem muzułmańskim Al-Azhar. Kieruje tam specjalistów w celu pogłębiania wiedzy nt. doskonalenia programów szkolnych i ich dostosowania do wymogów współczesności. W 2003 r. 150 nauczycieli, którzy odbyli studia w Kairze, pracowało w muzułmańskich szkołach singapurskich⁵.

Sąsiadując z krajami o wyraźnej przewadze mieszkańców wyznania muzułmańskiego, Singapur ma powody do ułożenia pozytywnych relacji ze swoją muzułmańską wspólnotą. Jednocześnie rząd singapurski stara się promować islam otwarty i szanujący wieloreligijny wymiar miasta-państwa.

Chociaż islam nie jest religią dominującą na terytorium Singapuru, nawiązując do tradycji brytyjskiej, uchwalono w 1963 r.⁶ Muslim Law Act i gdy ten wszedł w życie w 1968 r., powołano Radę Religijną Muzułmańską Singapuru (Majlis Ugama Islam Singapura (MUIS), Islamic Religious Council of Singapore). Początkowo jako organ doradczy prezydenta Republiki, z czasem jego celem, oprócz misji dyskretnej kontroli, stała się promocja i obrona interesów politycznych, ekonomicznych, religijnych, socjalnych i lingwistycznych obywateli muzułmanów.

---

⁴ Constitution of the Republic of Singapore. *Minorities and special position of Malays*, art. 152, ust. 2. Pobrane z: <https://sso.agc.gov.sg/Act/CONS1963> (20.03.2018).

⁵ Religioscop. *Singapour: 67 écoles islamiques*. Pobrane z: <http://www.religion.info/2003/11/29/singapour-67-ecoles-islamiques> (28.03.2018).

⁶ W 1959 r. Singapur jako kolonia brytyjska uzyskał wewnętrzny samorząd.

Działalność MUIS wpisuje się w ogólny plan polepszenia warunków egzystencji wspólnoty malajskiej. Tym działaniom o charakterze pozytywnej dyskryminacji towarzyszą określone metody integracji, m.in. muzułmanów, a mianowicie przestrzeganie określonego limitu etnicznego przy zasiedlaniu bloków mieszkalnych, proporcjonalnie do populacji: 15% dla Malajów, 10% dla Hindusów, pozostałe dla Chińczyków. Unika się w ten sposób powstawania gett etnicznych, również w szkołach poszczególnych dzielnic. W okresie kolonialnym wprowadzono podział miasta na dzielnice etniczne, których pozostałości przetrwały do dziś. Współcześnie 85% populacji mieszka w miejskim budownictwie komunalnym, wkomponowanym w krajobraz urbanistyczny miasta.

W Singapurze wspólnota muzułmańska, na mocy Administration of Muslim Law, posiada określoną autonomię i przywileje: muzułmanie podlegają w pewnym zakresie specjalnej jurysdykcji, a mianowicie sądowi Syariah, który orzeka według prawa islamskiego m.in. w sprawach spadkowych i matrymonialnych (małżeństwa, rozwody, w których wszystkie strony są wyznawcami islamu lub które zawierają/zawarły związek małżeński zgodnie z prawem muzułmańskim)⁷. Np. w 2012 r. z 33 wniosków o zgodę na zawarcie poligamicznych związków osiem rozpatrzono pozytywnie; pozostałe nie uzyskały aprobaty i zostały wycofane bądź oczekiwały na rozpatrzenie.

4. PLURALIZM RELIGIJNY I LAICYZM

Singapur pod względem różnorodności religii i wyznań zajmuje pierwsze miejsce w świecie⁸. Według oficjalnego spisu z 2015 r. 33,1% mieszkańców Singapuru stanowili buddyści; 18,8% – chrześcijanie; 14% – muzułmanie; 11% – taoiści; 5% – hinduiści; 0,6% – innych religii (np. sikhowie, izraelici, zaratusztrianie, bahaici, jainici); 18,4% – osoby bez wyznania⁹. Pluralizm religijny jest rezultatem składu etnicznego ludności, jednak nie jest jego kalką.

Wyznawcy religii według przynależności etnicznej (2010 r.):

⁷ Administration of Muslim Law. Pobrane z: <https://sso.agc.gov.sg/Act/AMLA1966> (20.03.2018).

⁸ Pew Research Center. Pobrane z: <http://pewforum.org/2014/04/religious-diversity-index-score> (20.03.2018).

⁹ General Household Survey 2015. Pobrane z: <http://www.ingstat.gov.sg/publications/publications-and-papers/GHS.ghs2015content> (10.03.2018).

- Chińczycy: 43% buddyści, 20% chrześcijanie (więcej protestantów niż katolików), 14,4% taoiści, 0,5% muzułmanie, 0,3% inne religie, 21,8% bez wyznania;
- Malajowie: 99,6% muzułmanie (sunnici szafi'ici), 0,2% chrześcijanie, 0,1% inne religie, 0,1% bez wyznania;
- Hindusi: 58,9% hinduiści, 21,7% muzułmanie (sunnici hanafici¹⁰), 12,8% chrześcijanie, 5,4% inne religie, 1,1% bez wyznania¹¹.

Bezkonfliktowe stosunki religijne od czasu uzyskania niepodległości Singapur zawdzięcza polityce laickości prowadzonej konsekwentnie przez rząd Lee Kuan Yew, premiera Singapuru w latach 1959–1990 – „ojca założyciela” nowoczesnego Singapuru. Jej geneza i uzasadnienie mają swoje źródło w świadomości zagrożeń wynikających z wykorzystywania muzułmańskiego fanatyzmu religijnego dla celów politycznych w regionie (np. Indonezja 1965, Malezja 1969 i 2016) oraz w pamięci o tragicznych w skutkach zamieszkach na tle etnicznym, jakie miały miejsce w Singapurze w 1964 r. Jednym z priorytetów rządu młodej republiki stało się więc dążenie do zapewnienia wszystkim wspólnotom warunków do pokojowej, harmonijnej koegzystencji. Istotną rolę odegrała też ciągłość u władzy ekipy rządzącej składającej się w zdecydowanej większości z Chińczyków, jak również ukierunkowanie, od momentu uzyskania niepodległości, aktywności społeczeństwa na rozwój ekonomiczny.

Singapur oficjalnie jest państwem świeckim, w przeciwieństwie do Malezji, w której religią państwową jest islam. Konstytucja Singapuru gwarantuje wszystkim obywatelom równość praw i równość przed prawem. Niedopuszczalna więc jest jakakolwiek dyskryminacja ze względu na religię, rasę, pochodzenie czy miejsce urodzenia. Ustawa zasadnicza gwarantuje również wolność sumienia i wyznania, w tym praktykowania i propagowania własnej religii oraz tworzenia związków, oraz instytucji religijnych i charytatywnych. Mogą one nabywać i posiadać mienie oraz nim zarządzać. Wolności te podlegają jednak ograniczeniom ze względu na moralność, porządek publiczny lub bezpieczeństwo¹².

---

¹⁰ Sunniti, główne ugrupowanie w islamie (ok. 90% wyznawców), przeciwstawne szyitom; występują różnice w zasadach prawa sunnickiego (w ujęciu czterech szkół: szafi'ici, hanafici, maliki, hanbalici) i szyickiego (szkoła dżafarytów); oba ugrupowania zarzucają sobie odstępstwo od zasad islamu.

¹¹ République de Singapour. *Religion*. Pobrane z: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Singapour#Religion> (2.02.2018).

¹² Constitution of the Republic of Singapore. *Equal protection*, art. 12, ust. 1 i 2; *Freedom of religion*, art. 15, ust. 1 i 3–4. Pobrane z: <http://sso.agc.gov.sg/Act/CONS1963> (3.03.2018).

Laickość ma na celu m.in. zapobiec ingerencji czynników religijnych w sferę polityki. Żadna partia polityczna mająca afiliacje religijne i żadna religia nie może narzucać rządowi swoich wartości – państwo powinno zachować neutralność. Religia jest odseparowana od polityki, jednak nie od życia publicznego i kultury. Wspólnoty religijne mogą zabierać głos np. w debatach publicznych dotyczących moralności. Gdy władze Singapuru w 2005 r. postanowiły utworzyć dwa kasyna, Rada Religijna Muzułmańska Singapuru, Federacja Buddystów, Rada Narodowa Kościołów, Rada Przedstawicielska Hinduistów oraz Kościół katolicki sprzeciwiły się temu projektowi. Jednak rząd utrzymał w mocy swoją decyzję, uzasadnianą interesem narodowym – korzyściami ekonomicznymi. Przeważała nadrzędność interesów państwa nad interesem wspólnot religijnych. Grupy religijne wykazały się pragmatyzmem i zgodziły się współpracować z rządem w dziedzinie pomocy dla kompulsywnych graczy i w innych kwestiach związanych z hazardem¹³.

Szkolnictwo publiczne ma charakter świecki i nie zezwala się na prowadzenie w nim lekcji/nauki religii. Ograniczenie to nie dotyczy szkół prywatnych. Sektor szkół prywatnych wyznaniowych jest dość rozbudowany.

Ochrona mniejszości, zarówno rasowych¹⁴ i religijnych, należy do kompetencji Prezydenckiej Rady Praw Mniejszości (Presidential Council for Minority Rights), która czuwa nad skuteczną ochroną i równością praw grup mniejszościowych oraz analizuje i rozpatruje sprawy i problemy związane z religią i rasą. Rada dokonuje analizy ustaw i innych aktów prawnych pod kątem ich bezpośredniego lub pośredniego wpływu na prawa mniejszości¹⁵.

Ustawa Zachowanie Harmonii Religijnej (Maintenance of Religions Harmony Act' (MRHA) z 1990 r. (wcielona w życie w 1992 r.) ma za zadanie promowanie tolerancji religijnej oraz oddzielenie polityki od sacrum. Ustawa ta upoważnia ministra spraw wewnętrznych do ograniczenia działalności liderów politycznych lub innych osób zagrażających harmonii religijnej. Chodzi tu o kontrolę tych

---

¹³ Église d'Asie (EDA – Agence d'information des Missions étrangères de Paris), *Singapour autorise les jeux de hasard...* Pobrane z: <http://eglisie.mepasie.org/asia-du-sud-est/singapour/2016-11-29-singapour-autorise...> (17.02.2018).

¹⁴ Z chwilą uzyskania niepodległości w 1965 r. rząd zapowiedział, że państwo będzie miało charakter „wielorasowy”, tj. składało się z czterech grup: Chinese, Malay, Indian and Others – akronim CMIO. W dowodach osobistych obywateli Singapuru znajduje się rubryka „rasa”. Ta klasyfikacja populacji w kategoriach „grup rasowych” (a nie etnicznych czy narodowych) może budzić uzasadnioną krytykę.

¹⁵ Constitution of Republic of Singapore. Art. 69; art. 77: „It shall be the particular function of the Council to draw attention to any Bill or to any subsidiary legislation if that Bill or subsidiary legislation is, in the opinion of the Council, a differentiating measure”. Pobrane z: <https://sso.agc.gov.sg/Act/CONS1963?> (20.03.2018).

środowisk, które pod pretekstem propagowania lub praktykowania określonej religii mogłyby prowadzić działalność antyrządową i pośrednio wymierzoną w inne religie. Decyzje podejmowane na mocy ww. ustawy wymagają konsultacji z Prezydencką Radą Harmonii Religijnej, która jest również organem doradczym ministra spraw wewnętrznych w sprawach utrzymania harmonii religijnej. Wszystkie decyzje prezydenta i ministra oraz rekomendacje Rady podjęte na mocy ww. ustawy są definitywne i nie podlegają jurysdykcji sądów.

Rząd zaleca i popiera tzw. „harmonię religijną”, zakazując jednocześnie wszelkich zgromadzeń lub innych inicjatyw mogących stać się źródłem podziałów i niezgody między religiami. Dzień 21 lipca jest Dniem Harmonii Rasowej. Kodeks Karny Singapuru przewiduje karę więzienia do trzech lat lub karę grzywny za świadome wywoływanie antagonizmów rasowych lub religijnych. Każda grupa religijna licząca więcej niż 10 osób podlega obowiązkowi rejestracji. Jednocześnie prawo pozwala zakazać działalności każdej grupy religijnej uznanej za niebezpieczną lub mogącą zakłócić harmonię i porządek publiczny bądź dobrobyt obywateli. Jak dotąd rząd uznał za nielegalną działalność świadków Jehowy (1972 r.) i Kościoła Zjednoczeniowego Sun Myung Moona (1974 r.).

Personel religijny i misjonarze należący do wspólnot religijnych i wyznaniowych oficjalnie uznanych przez rząd (taoizm, jainizm, zaratusztrianizm, buddyzm, hinduizm, islam, chrześcijaństwo, sikhizm, bahaizm, judaizm)¹⁶ mogą publikować i rozprowadzać materiały o charakterze religijnym, o czym świadczy inicjatywa grupy katolickiej, która utworzyła stronę internetową, na której m.in. został opublikowany list apostołski *Porta Fidei* Benedykta XVI, ogłaszający Rok Wiary¹⁷.

Do działalności na rzecz dialogu międzyreligijnego i międzywyznaniowego włączają się różne organizacje pozarządowe. Do najstarszych należy Inter-Religious Organisation (IRO), powstała jeszcze w 1949 r. z inicjatywy singapurskiej elity politycznej i religijnej przy wsparciu brytyjskich władz kolonialnych. W jej składzie znajdują się obecnie przedstawiciele 10 oficjalnie uznanych religii w Singapurze, którzy odprawiają wspólne modły, np. dla upamiętnienia ofiar aktów terrorystycznych dokonanych we Francji, Pakistanie, Australii czy klęsk żywiołowych (tajfun Haiyan) lub wyrażenia pewnej solidarności z chorymi na

¹⁶ Taoizm, rdzenna religia chińska; w IV w. n.e. stał się religią państwową, później ustąpił miejsca konfucjanizmowi. Współcześnie wiele elementów taoizmu zachowało się w wierzeniach i obrzędach chińskiej ludności wiejskiej. Jainizm (dżinizm), ruch reformatorski w hinduizmie. Zaratusztrianizm, religia staroperskiego pochodzenia. Sikhizm, religia uniwersalistyczna pn.-zach. Indii. Bahaizm, ruch religijny dążący do unifikacji teistycznych religii.

¹⁷ Aide à l'Église (AED): *Singapour*. Pobrane z: <http://www.aide-eglise-en-detresse.ch/liberte/details/article/singapour...> (19.03.2018).

HIV/AIDS. IRO regularnie organizuje konferencje, publikuje odnośne materiały, organizuje spotkania związane z takimi symbolicznymi wydarzeniami, jak Boże Narodzenie, Ramadan, a nawet wspólne modły przedstawicieli 10 religii za bezpieczny, pomyślny przebieg wyścigów Formuły 1 w Singapurze. Katolicka Rada Diecezjalna – Archdiocesan Catholic Council for Interreligious Dialogue (ACCIRD), promuje teologię spotkania z innymi religiami w duchu Soboru Watykańskiego II: zorganizowała np. konferencję z udziałem przedstawicieli różnych wyznań poświęconą stanowisku papieża Franciszka nt. dialogu i spotkania międzyreligijnego (w nawiązaniu do jego wizyty w Sri Lance w 2015 r.), zaś z okazji świąt Bożego Narodzenia do odnowionej katedry w 2016 r. zaproszeni zostali reprezentanci wszystkich pozostałych religii (w programie – pieśni bożonarodzeniowe, kazanie biskupa nt. znaczenia Bożego Narodzenia dla chrześcijan i wspólny świąteczny posiłek)¹⁸. Aktywnie działa Exploration Infofaith, organizując np. cykl konferencji pt. Diversity in Action: w 2017 r. wiodącym tematem debaty z udziałem przedstawicieli różnych religii było „Spójność, Kontestacja, Konwersacja – Budowanie inkluzyjnej przestrzeni publicznej w Singapurze”¹⁹. Obecność tego typu organizacji w singapurskim życiu publicznym jest świadectwem ugruntowania się w społeczeństwie rozumienia potrzeby i znaczenia dialogu międzyreligijnego i międzywyznaniowego.

Powiększa się liczba wyznawców chrześcijaństwa w Singapurze. Zjawisko to można rozpatrywać w kontekście gwałtownych procesów modernizacji (industrializacji i urbanizacji), które powodując erozję dotychczasowych wartości, autorytetów oraz konfrontację z innym stylem życia i światopoglądami zrodziły potrzebę poszukiwania nowych podstaw określenia tożsamości. Dawne obyczaje i wierzenia, jak kult przodków i szamanizm, przestały wystarczać. Pojawiło się zapotrzebowanie na wyższej natury wyjaśnienie życia człowieka. W 1950 r. w Singapurze żyło 2% chrześcijan, dziś stanowią oni ponad 18% (7% katolicy i 11% protestanci). Wyboru chrześcijaństwa jako religii kojarzonej z nowoczesnością dokonują ci singapurczycy, którzy wywodzą się z klasy średniej wyższej²⁰. Jednocześnie odnotowuje się wzrost agnostycyzmu typu zachodniego oraz buddyzmu głównie wśród młodych ludzi i absolwentów studiów uniwersyteckich (23%

---

¹⁸ F. Bretault, *Singapour au pluriel*. Pobrane z: <https://singapouraupluriel.wordpress.com/tag/singapour> (10.02.2018).

¹⁹ Exploration into Faith. Pobrane z: <https://www.facebook.com/ExplorationsintoFaith/> (20.04.2018).

²⁰ Observatoire de la Liberté Religieuse. *Singapour*. Pobrane z: [http://www.liberte-religieuse.org/singapour/...](http://www.liberte-religieuse.org/singapour/) (10.04.2018).

w wieku 15–24 lat i 25,8% absolwentów uniwersytetów)²¹. Panorama religijna Singapuru zmienia się pod wpływem ewolucji mentalności, konwersji, jak też ruchów migracyjnych.

Charakter prozelityzmu katolickiego w Singapurze ukazuje wypowiedź arcybiskupa Nicholasa Chia z okazji sesji Katolickiej Rady Edukacji, skupiającej przedstawicieli religijnych kongregacji nauczających i odpowiedzialnych za 34 katolickie szkoły diecezji (33 szkół podstawowych i średnich oraz uniwersytet). W państwie laickim, stwierdził, metodą ewangelizacji szkoły katolickiej jest „proponowanie”, a nie „narzucanie” Ewangelii i wartości ewangelicznych, takich jak miłość, braterstwo, pokój, tolerancja, przebaczenie, współczucie i wzajemny szacunek. Szkoły katolickie powinny „starać się wcielać te wartości w życiu szkoły”. Podkreślił również, że szkoły powinny być dostępne dla wszystkich i że szkolnictwo publiczne w Singapurze osiągnęło tak wysoki poziom, że młodzież jest skłonna wybierać raczej szkoły publiczne niż katolickie²².

W Singapurze każda z wielkich religijnych wspólnot ma swoje oficjalne święta. Lista dni świątecznych jest wynikiem porozumienia między władzami i przedstawicielami tych wspólnot – wyrazem dążenia do zachowania równowagi w tej delikatnej materii. I tak, obchodzone są: Vasak Day – święto buddyjskie upamiętniające narodziny Buddy; Hari Raya Puasa – święto muzułmańskie, koniec Ramadanu; Hari Raya Hadji – święto muzułmańskie, zakończenie pielgrzymki do Mekki; Deepavali – hinduskie święto światła; Nóngli xīnnián – Nowy rok chiński – święto wiosny; chrześcijańskie Christmas Day i Good Friday; świętuje się również New Year’s Day, Labour Day, National Day.

Innymi czynnikami decydującymi o dniach świątecznych są względy ekonomiczne: aby ograniczyć liczbę dni wolnych od pracy, usunięto z kalendarza dni świątecznych Poniedziałek Wielkanocny, Awa Muharram – pierwszy dzień nowego roku według kalendarza muzułmańskiego oraz Thaipusam – święto hinduskie obchodzone głównie przez wspólnotę tamilską. Co ciekawe, ustawodawstwo zezwala pracodawcom na zastąpienie, na wniosek pracowników, danego dnia wolnego innym dniem wolnym. Singapurski model laickości cechuje również zdolność adaptacji do specyficznych potrzeb i interesów różnych grup religijnych w zakresie ich dostępu do przestrzeni publicznej, np. podczas obchodów świąt

²¹ F. Bretault, *Singapour au pluriel*. Pobrane z: <https://singapouraupluriel.wordpress.com/tag/singapour> (10.03.2018).

²² *Les écoles catholiques ont des responsabilités à assumer envers l’Eglise...* Bulletin EDA (Eglise d’Asie), 2003, 371. Pobrane z: <http://eglasie.mepasie.org/asia-du-sud-est/singapour/2003-03-16-les...> (29.03.2017).

religijnych Hindusi, muzułmanie czy taoiści otrzymują specjalne zezwolenia, których zakres ulega niekiedy poszerzeniu ze względów pragmatycznych.

Liczne miejsca kultu różnych religii sąsiadują ze sobą²³, co więcej, w dzielnicy Geylang w Citiraya Center, w odrębnych, wynajętych pomieszczeniach jednego budynku znajdują się dwa kościoły chrześcijańskie, trzy miejsca kultu buddystów i ośrodek taoistów. Świątynia buddyjska Loyang Tua Pek Kong, otwarta całą dobę, ma pomieszczenia dla odprawiania modłów do bóstw taoistycznych i hinduskich, jak również salę modlitw dla muzułmanów.

Ministerstwo Rozwoju Narodowego w związku z gwałtownym wzrostem cen nieruchomości i czynszów przewidziało możliwość wydzierżawienia ziemi pod „miejsca kultu dla wielu użytkowników”, które byłyby usytuowane w tym samym budynku wielopiętrowym²⁴.

Reakcja społeczna i czynników oficjalnych na wypowiedzi i postawy o charakterze rasistowskim lub zagrażające harmonii religijnej jest natychmiastowa. Oto kilka przykładów. W niedzielę 7 października 2012 r. Amy Cheong publikuje na Facebooku kilka uznanych za rasistowskie zdań nt. małżeństw Malajów (hałaśliwych ceremonii, częstych rozwodów, prawa do zawierania związków), używając przy tym wulgarnych wyrazów. W niecałe 24 godziny życie Amy Cheong przybrało nieoczekiwany obrót. W poniedziałek zostaje uruchomiona przeciwko niej cała blogosfera; wszystkie media wyspy – oficjalne i społeczne – publikują komentarze, analizy i wywiady zawierające jednomyślną krytykę. Pracodawca jeszcze w tym samym dniu zwalnia ją z pracy. Pojawia się petycja o ukaranie Amy Cheong. Premier przebywający z oficjalną wizytą w Nowej Zelandii zdecydowanie potępia jej rasistowską wypowiedź. Autorka niefortunnej wypowiedzi zamieszcza na Facebooku i w innych mediach przeprosiny. Wkrótce Amy Cheong, obywatelka Australii, która była stałą rezydentką w Singapurze i pracowała w instytucji rządowej, opuszcza Singapur²⁵.

W 2017 r. pewien oburzony konwertyta islamski na Facebooku umieszcza video z modlitwą imama w meczecie, w czasie której imam prosi boga, aby dał muzułmanom zwycięstwo nad żydami i chrześcijanami. Władze reagują bezzwłocznie:

²³ Według danych z 1980 r., pochodzących od kościołów i związków religijnych, buddyści mieli 120 miejsc kultu, muzułmanie 90 meczetów, katolicy 26 kościołów, protestanckie wspólnoty 110 świątyń, wyznawcy hinduizmu 34 świątyń, sikhowie 12 świątyń, żydzi dwie synagogi (Deverge 1980).

²⁴ Zaccheus M., *Multi-user places of worship get the OK.*: <http://www.straitstimes.com/singapore/multi-user-places-of-worship-get-the-ok>.

²⁵ Amy Cheong, *la liberté d'expression et le racisme à Singapour*. Pobrane z: <http://singapour.blog.lemonde.fr/tag/amy-cheong/> (3.02.2018).

imam przeprosza na zamkniętym zebraniu przedstawicieli różnych wyznań i rabina na spotkaniu w synagodze; wymierzona zostaje kara grzywny, w ślad za którą następuje wydalenie imama do Indii, kraju pochodzenia; profesor uniwersytetu, który krytykuje konwertytę, traci pracę²⁶.

Współżycie wyznawców różnych religii w Singapurze jest możliwe dzięki temu, że państwo laickie zachowuje konsekwentnie neutralność w kwestii zasadności dokonywanych wyborów religijnych i światopoglądowych. Nie wyklucza to jednak występowania pewnych incydentów na tle religijnym. Napięcia pojawiają się również na tle etnicznym, ich intensywność i zasięg jest jednak relatywnie niewielki²⁷.

5. POLITYKA LINGWISTYCZNA

Języki i dialekty jakimi posługują się mieszkańcy Singapuru tworzą swoistą mozaikę – należą do wielu grup i rodzin językowych: austronezyjskiej (np. malajski), drawidyjskiej (np. tamilski), indoirańskiej (np. hindi, pendżabski), chińsko-tybetańskiej (np. języki chińskie), afro-azjatyckiej (np. arabski) i in. Politykę lingwistyczną Singapuru można określić jako multilingwizm. Nie ma specjalnej ustawy językowej w Singapurze, kwestie te reguluje przede wszystkim ustawa zasadnicza. Językami oficjalnymi są angielski, malajski, tamilski i mandaryński²⁸. Wprowadzenie języka mandaryńskiego jako języka wspólnoty chińskiej stwarza pewne problemy, bowiem mandaryński w szkole ma status języka macierzystego, podczas gdy dla wielu uczniów takim nie jest. Nie będąc oficjalnymi, regionalne języki chińskie, m.in. hakka, kantoński, hokkien, mają wielu użytkowników w Singapurze.

Malajski ma niejako dwojaki status: języka oficjalnego i jednocześnie (symbolicznie) języka narodowego (hymn narodowy), co ma związek z bliskością sąsiednich państw: Indonezji, Malezji i Brunei, w których malajski jest językiem oficjalnym. Konstytucja Singapuru stanowi, że nie można zabronić lub utrudnić posługiwania się innym językiem niż oficjalny, jak też nauki innego języka, co nie wyklucza prawa państwa do ochrony i wspierania używania i uczenia się języka każdej innej wspólnoty Singapuru.

²⁶ Bretault F., *Singapour au pluriel*. Pobrane z: [https://singapour au pluriel.wordpress.com/.../la-politique-religieuse...](https://singapour-au-pluriel.wordpress.com/.../la-politique-religieuse...) Pobrane z: <https://fr.timesofisrael/singapour-va-expulser-un-imam...>

²⁷ Barbas S., *Fausse harmonie: rapports interethniques et discrimination à Singapour*. Pobrane z: <https://asiesudest.wordpress.com/2008/07/03/fausse-harmonie-rapport...> (2.03.2018).

²⁸ Język mandaryński – współczesny oficjalny język urzędowy ChRL; jeden z sześciu oficjalnych języków ONZ, jest też językiem urzędowym na Tajwanie. Język tamilski jest używany głównie w Indiach i Sri Lance.

Językami debat parlamentarnych są cztery oficjalne języki państwa, a znajomość jednego z tych języków jest warunkiem zasiadania w parlamencie²⁹. W praktyce parlamentarzyści najczęściej posługują się językiem angielskim i w tym języku są publikowane ustawy.

Zdecydowanie mniejszościowe są takie języki, jak: jawajski, japoński, maderski, pendżabski, koreański, arabski oraz dziesiątki języków i dialektów innych grup etnicznych zamieszkujących wyspę.

Wprowadzenie oficjalnego bilingwizmu (angielski/język macierzysty) i multilingwizmu było związane z koniecznością budowania wielokulturowego narodu zjednoczonego wokół projektu przetrwania i rozwoju ekonomicznego. Władze promują język angielski w celu jednoczenia wspólnot i aby nie dopuścić do powstania konkurencji między chińskim i malajskim, jak również ze względu na przydatność angielskiego w kontaktach międzynarodowych. 85% ludności zna język angielski (w różnym stopniu) dzięki obowiązkowi szkolnemu. Angielski jest nauczany według normy brytyjskiej, jednak językiem dnia codziennego (*lingua franca*) jest jego lokalna odmiana – *singlish* (zbitka *Singapore* i *English*) charakteryzująca się zapożyczeniami głównie z języka chińskiego i malajskiego. Władze regularnie od 1979 r. zachęcają do mówienia „poprawnie po angielsku” (*Speak Good English Movement*) oraz promują posługiwanie się językiem mandaryńskim (*Speak Mandarin Campaign*), określając mianem „dialektów” kantoński, hakka i inne języki chińskie. Politykę lingwistyczną rządu cechuje jednak pragmatyzm, elastyczność, a niekiedy instrumentalizm, np. mimo kampanii na rzecz języka mandaryńskiego i zachęt do rezygnacji z „dialektów” chińskich, w czasie epidemii zespołu SARS w Azji Południowo-Wschodniej w latach 2002–2003 komunikaty były nadawane w innych językach chińskich niż mandaryński, tak aby akcja prewencyjna i usługi medyczne objęły osoby starsze. W 2015 r. z okazji 50. rocznicy Republiki wprowadzono program ochrony socjalnej i medycznej dla tzw. Pionierów Singapuru, seniorów urodzonych przed 1949 r. Aby przekaz medialny był skuteczny, spoty promocyjne były nadawane w językach mandaryńskim, tamilskim, malajskim (językach oficjalnych), lecz również w hokkien, teochew i kantońskim, które są językami wspólnotowymi dla tej generacji. W czasie wyborów „dialekty” chińskie służą natomiast pozyskaniu głosów wyborców starszych wiekiem pochodzenia chińskiego, których znajomość mandaryńskiego i angielskiego jest znikoma.

²⁹ Constitution of the Republic of Singapore. *Official languages and national languages*. art. 153A, ust. 1 i 2; *Qualifications for Membership of Parliament*, art. 44, ust. 2(e). Pobrane z: <https://sso.agc.gov.sg/Act/CONS1963?> (20.03.2018).

Podobnie singlish, którego popularność starano się zminimalizować, zyskuje obecnie walor atrybutu kulturowego tożsamości singapurskiej, zajmuje bowiem centralne miejsce w życiu codziennym Singapurczyków i rząd zdaje sobie sprawę z jego potencjału integracyjnego dla neo-Singapurczyków (Forlot, 2008, s. 57).

Dzieci od przedszkola uczą się języka angielskiego, w szkołach zaś jest on głównym językiem nauczania. Wszyscy uczniowie uczą się obligatoryjnie jednego z pozostałych języków oficjalnych. Większość uczniów decyduje się na naukę dwóch spośród pozostałych. Uczniowie są zachęceni do rozwijania kompetencji lingwistycznych w języku angielskim i w językach macierzystych; kończąc szkołę podstawową, szkołę średnią pierwszego i drugiego stopnia, zdają m.in. egzamin z języka angielskiego i języka macierzystego.

W szkole podstawowej lekcje moralności są prowadzone w języku macierzystym. Do podstawowych zasad, które szkoła wpaja uczniom, należą m.in. poszanowanie różnic rasowych, religijnych, kulturowych, kształtowanie kompetencji obywatelskich, służących zgodnemu współżyciu wspólnot oraz budowaniu społeczeństwa inkluzyjnego³⁰.

Problematyka harmonijnego współżycia występuje również w programach studiów wyższych, np. S. Rajaratnam School of International Studies (należąca do Nanyang Technological University) prowadzi „Studies in Inter-Religious Relations in Plural Societies” oraz organizuje konferencje poświęcone tej tematyce.

Należy podkreślić, że raport Organizacji Narodów Zjednoczonych (obejmujący 16 krajów i opracowany w oparciu o dane pochodzące od rządów, organizacji pozarządowych i z innych źródeł) dotyczący współczesnych form rasizmu, dyskryminacji rasowej, ksenofobii i związanej z nimi nietolerancji, nie wskazał na występowanie w Singapurze ww. zjawisk (Nations Unies, 2013, s. 16–17).

6. KONKLUZJE

Rezultaty polityki władz Singapuru w zakresie tworzenia warunków do harmonijnego współżycia wspólnot – niezwykle przecież zróżnicowanych etnicznie, religijnie, językowo i kulturowo – mogą skłaniać do optymizmu: świadczą, że można żyć, pracować i budować przyszłość kraju mimo tych różnic, a być może nawet dzięki nim. Tymczasem w Europie Zachodniej, choć nie tylko, idea wielokulturowości podlega erozji. Odchodzenie od tej idei budzi uzasadniony niepo-

---

³⁰ Ministry of Education (MOE). *Civics and moral education syllabus; Character and Citizenship Education*. Pobrane z: <http://www.moe.gov.sg/education/syllabuses...> (17.04.2018).

kój promotorów i badaczy edukacji międzykulturowej. W krajach uznawanych za ucieleśnienie ideałów demokracji – pisze J. Nikitorowicz – (m.in. Holandia, Belgia, Dania, Szwecja, Norwegia) następuje powrót do populizmu, podsycanie lęku przed imigrantami i obcymi tak, jakby strach miał mobilizować społeczeństwo do rozwoju (2017, s. 54). Następuje też marginalizacja inicjatyw, działań na rzecz kształtowania kompetencji międzykulturowych, które są niezbędne, aby żyć wspólnie w coraz bardziej zróżnicowanym kulturowo świecie. Wydarzenia ostatnich lat – jak stwierdza T. Lewowicki – wydają się wywierać wpływ na kondycję zarówno dyscypliny naukowej – pedagogiki międzykulturowej, jak i obszaru praktyki społecznej, jakim jest edukacja międzykulturowa (Lewowicki, 2017, s. 26). Sądzę, że w sytuacji kryzysu wielokulturowości, doświadczenia pochodzące z innych kręgów kulturowych niż europejskie zasługują na większe niż dotychczas zainteresowanie przedstawicieli nauk humanistycznych i społecznych.

Bibliografia

- Deverge, M. (1980). Singapour: une minorité musulmane choisie par l'état. *La Documentation Française, Problèmes politiques et Sociaux*, 388.
- Forlot, G. (2008). Pratiques linguistiques et „multilinguisme pragmatique”: 50 ans de glottopolitique à Singapour. *Glottopol*, 30, 57. Pobrane z: http://glottopol.univ-rouen.fr/telecharger/numero_30/gpl30_complet.pdf.
- Lewowicki, T. (2017). Edukacja międzykulturowa – kilka lat później. Zmiana uwarunkowań, pytania o kondycję, wyzwania. *Edukacja Międzykulturowa*, 2 (7).
- Michalak, A. (2015). Przestrzeganie praw człowieka w wybranych państwach Azji postkolonialnej – aktualne problemy. *Przeгляд Prawa Konstytucyjnego*, 1 (23). DOI: 15804/ppk.2015.01.06.
- Nations Unies. Assemblée générale (2013). *Formes contemporaines de racisme, de discrimination raciale, de xénophobie et de l'intolérance qui y est associée. Rapport du Secrétaire général*. 16 août 2013. Pobrane z: http://ap.ohchr.org/documents/dpage_f.aspx?m=92.
- Nikitorowicz, J. (2017). Nowe wyzwania edukacji międzykulturowej wobec zmian w polityce wielokulturowości. W: K. Błeszyńska (red.), *Edukacja międzykulturowa jako czynnik rozwoju kultury pokoju*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Ochwat, M. (2016). *Systemy konstytucyjne Tajlandii, Malezji i Singapuru*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Skowron-Nalborczyk, A. (2009). *Islam w Azji Południowo-Wschodniej. Indonezja, Malezja, Singapur*. ZNAK, 646. Pobrane z: <http://www miesiecznik.znak.com.pl/64620-08agata-skowron-nalborczykislam-w-azji-poludniowo-wschodniej-indonezja-malezja-singapur/>
- Swee-Hock, S. (2012). *The population of Singapore*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.